

Il Chirghistan tranter las na-ziuns grondas da la Russia, China ed India.^{1,0}

Revolta amez l'Asia

Tge succeda en Chirghistan?

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ **La globalisaziun schlargia noss cunfins. Adina puspè cumpara en las novitads in pajais lontan ch'ins localisescha pir suenter in mument da reflexiun. Pli grev èsi cur ch'il stadi en dumonda è naschi pir en ils onns novanta, per exempel sco ertavel da l'Uniu sovietica.**

Talas naschientschas han perturbà la squadra da geografis e cartografis ch'era gist vi d'elavurar in'ediziun nova da l'atlas mundial svizzer, cumparida 1993 en trais variantas linguisticas sin incumbenza da la Conferenza svizra dals directurs chantunals da l'educaziun. Uss aud'ins ch'il president da Chirghistan saja fugì e che la Dretgira suprema da lez pajais haja annullà las elecziuns parlamentaras dals 13 da mars pervi da falsificaziuns massivass. I sa tracta d'in dals pli pitschens (199'900 km², 5 milliuns olmas) dals stadis naschids 1991 e 1992 en l'Asia. Ins cumpareglia lezza revolta cun la revoluziun georgiana da 2003 e l'ucrainaisa da 2004. Ma la realitad geografica dal pajais chirghis sa distingua ferm da quella da regiuns enturn il Mar nair.

Da sid encunter nord

Il Chirghistan è situà a var 1700 km a nord da la riva da l'Ocean ind en Pachistan e 4500 km ad ost da nus en lingua directa, tranter 39° e 42° a nord da l'equator (Napoli: 40° 52'). El cunfina cun dus gigants dal continent asiatic. El ha 1051 km cunfins cuminaivels cun il Casacstan e 858 cun la regiun «Xin Jiang uigura» da China. Sper il punct cuminaivel dals trais stadis è situà il culm il pli aut da Chirghistan, il Dschenghisch-Hocusu (per russ Pic pobedi, «piz da la victoria») cun 7439 m, en la chadaina ch'ìls Chinois numnan Tianschan («piz dal tschiel»). Il pajais na cunfina pia cun nagin pajais democratic che pudess prestar in agid sco quel che la Pologna ha accumulà per l'Ucraina. La geografia umana da Chirghistan declera ina noda da la revolta da quests dis, numnadamain sia victoria pli sperta en las citads meridiunals d'Osch e Dschalalabad (230'000 ed 80'000 olmas). La populaziun sa concentrescha en duas sdrimas, quella dal sid, blier pli paupra e pli populada, cun ina minoritad usbeca (13,8 % da la populaziun totala) ed ina sdrima orasom encunter il nord, cun la chapitala Bischkec (740'000 olmas). En ils Sid èn ils Chirghis cun lur muntaneras concentrads plitost en la part muntagnarda. La revolta encunter president Ascar Acajev, en uffizi dapi 1991, ha triumfà ils 21 mars ad Osch, citad da majoritad usbeca, e pir ils 24 a Bischkec.

Ils pievels tircs

Amis da la belletristica enconuschan ils Chirghis grazia a lur scriptur biling Tschinghis Aitmatov. El è renumà perquai ch'el dovra er in linguatg interna-

ziunal, il russ. El sa chatta pia en la situaziun coloniala d'ina Marocana u d'in Nigerian che scrivan per franzos u englais per vegnir legids en l'Occident. Cur ch'ìls Russ han conquistà il pajais chirghis en la segunda mesadad dal 19avel tschientaner, valeva il persan sco sia lingua da cultura; il tagic, linguatg uffizial d'in pajais limitrof independent dapi 1991, pon ins gie resguardar sco in idiom persan. Ma ils Chirghis, sco lur vischins casacs, uigurs ed usbecs, discurren linguas tircas. Linguas u idioms? «Cun l'excepsiun dal tschuvash [discurren en Russia sper la Volga, G. S.-C.] èn tuts linguatgs tircs uschè stretgs parents, areguard la structura grammaticala ed il vocabulari da basa, che lur plidaders da l'entir intschess da derasaziun, (...) dal Caucasus fin a l'Asia centrala e la Sibiria, san s'encleger almain a moda rudimentara» (1). Dentant ha la pussanza sovietica promovì e schizunt stegaffi plis linguatgs da scrittira, tenor la norma dals Romans antics: «Divide et impera» («Divida e dominescha!»). Il chirghis per exempel han ins creà durant la resistenza dals francitiradurs «basmatschids» (fin a 1929), schebain ch'i dava gia in linguatg da scrittira usbec. Domaduas linguas scriv'ins cunzunt cun l'alfabet cirillic. I s'enclegia ch'ìl chirghis sa chatta en ina situaziun subordinada en fatscha al russ, tant pli che 12,5% dals avdants da Chirghistan èn Russ. Schizunt schlattas chirghis han ins russifitgà cun la desinenza «-ev» u «-ov» vi dal tschep tirc u arab.

L'unitad da Turchestan

Fin en il 20avel tschientaner hai dà ina schientscha da l'unitad dals pievels tircs tranter la Mongolia ed il Mar caspic; lur intschess numnav'ins «Turchestan». En in lexicon franzos da 1947 leg'ins la definiziun suandanta da quest num geografic: «Regiun da l'Asia che cunfina a nord cun la Sibiria, a vest cun il Mar caspic e l'Iran, a sid cun l'Afganistan, l'India ed il Tibet, ad ost cun la Mongolia, ed è partida tranter la Russia e China» (2). L'ediziun renovada da 1968 definescha il Turchestan differentamain: «Designaziun duvrada antruras da l'administraziun imperiala russa (...). Correspunda a l'Asia centrala u mesauna sovietica d'oz (...) e cuntraescha cun il Turchestan chinais, oz Xin Jiang» (3). Ma anc 1973 ha ina chasa editura da Minca, spezialisada en monografias regiunals, entitulà «Turkestan» la versiun tudestga dal cudesch englais «Beyond the Oxus», pia «Da l'autra vart da l'Oxus», in flum renumà en l'antica e numnà oz Amudarja. L'autur scriva: «Ils Tircs vivan lung l'entir cunfin sid da Sibiria, dal Mar caspic a las parts ost dal desert da Gobi. L'auta chadaina da muntogna da Tianschan parta l'intschess, separond il Turchestan russ dal chinais u oriental. Ils Uigurs èn il pievel tirc dominant da la vart chinaisa, nua

ch'i dat dentant era gruppas pli pitschnas da Casacs, Chirghis ed auters pievels. Tuts, da la vart russa sco da la chinaisa, èn musulmans» (4), numnadamain sunnids.

La dictatura en l'Usbechistan

Tge vul dir la revolta chirghisa da mars 2005? È'la mo in putsch che ha chatschà Acajev per dar ses post a l'um dal Sid Curmanbec Bachijev? È'la er ina revoluziun? Cun tge finamira(s)? Ils schabetgs d'Osch e Bitschkec pon ins vesair ord plis puncts da vista. Fin ussa percorsch'ins cunzunt in putsch a favur d'in terzet che ha gia exercità uffizis publics en ils davos onns, numnadamain Bachijev, Rosa Otunbajeva e Felix Culov. Quai han ins cumpareglia cun la «revoluziun fragmentara» rumena da 1989, cur che gidanters dal tiran executà han simplamain surpiglià la pussanza. Ma la dictatura dal «conductor» da las Carpatas era blier pli dira ed inumana che l'autocrazia d'Acajev. Areguard las consequenzas pussaivlas da la revolta, ston ins far endament l'unitad religiosa e linguistica dal Turchestan. In cunfin artificial da 1099 km separa il Chirghistan da l'Usbechistan (25 milliuns olmas), nua che president Islam Carimov persequite-scha l'opposiziun senza misericordia. Il rapport d'«Amnesty international» davart 2003 descriva la situaziun en l'Usbechistan sco suanda: «Almain 6000 prashuniers politics, t. a. bieras dunnas, eran anc adina en arrest en cundiziuns crudaiavas, inumanas ed umiliantas. Defensurs dals dretgs umans e tschients dissidents politics u religios presumads han ins turmentà, pitgà, arrestà senza process u sentenzià a painas da praschun en process illoials, sco era savens maltractà u torturà (...). Las autoritads usbecas surpassan anc adina lur obligaziuns naziunals ed internaziunals davart ils dretgs umans e n'han fatg nagut per megliar la situaziun lamentabla en lez regard» (5). Il svilup en Chirghistan vegn segir ad influenzar la situaziun en l'Usbechistan. Dentant ha l'equipa nova da Bischkec fin ussa mo stabilì ina data per l'elecziun dal successur d'Acajev (ils 26 da zercladur) senza formular in program da regenza. La regenza provisoria da lez pajais asiatic ha giavischà la mediaziun da l'Organisaziun per la segirtad e cooperaziun en l'Europa. I sto anc sa nussar sch'i succedea dapli ch'ina substituziun parziala dal persunal politic.

- 1) Heinz M. Wendt, Sprachen. Terza ediziun. Frankfurt/Main (Fischer Taschenbuch Verlag, ISBN 3-596-24561-3) 1987, p. 327.
 - 2) Paul Augé e Claude Augé (ed.), Nouveau petit Larousse illustré. Paris (Larousse) 1947, p. 1731, chavazzin «Turkestan».
 - 3) Nouveau petit Larousse. Paris (Larousse) 1968, p. 1746, chavazzin «Turkestan».
 - 4) Edgar Knobloch, Turkestan. Minca (Prestel, ISBN 3 7913 0044 X) 1973, p. 28.
- Amnesty International, Jahresbericht 2004. Frankfurt/Main (Fischer Taschenbuch Verlag, ISBN 3-596-16185-1) 2004, pp. 570-571, chavazzin «Usbekistan».